

Фенікс, Азраїл — ось лише невелика частка віднайдених у Маланюкових творах сакральних власних назв.

1. *Белей Л.* Функціонально-стилістичні можливості української літературно-художньої антропонімії XIX — XX ст. — Ужгород, 1995.

2. *Белей Л.* До проблеми терміно-понятійної нормалізації літературно-художньої антропоніміки // Проблеми слов'янської ономастики: Зб. наук. праць. — Ужгород, 1999.

3. *Калінкін В.* До визначення статусу поетики оніма як наукової дисципліни // Проблеми слов'янської ономастики: Зб. наук. праць. — Ужгород, 1999.

4. *Калинкин В. М.* Поэтика онима. — Донецьк, 1999.

5. *Калинкин В. М.* Литературная ономастика, или поэтика онима. — Донецьк, 2002.

6. *Карпенко Ю. О.* Функції топонімічних назв у творах О. Ю. Кобилянської: До питання про топонімічну стилістику // Творчість Ольги Кобилянської. — Чернівці, 1963.

7. *Карпенко Ю. А.* Специфика имени собственного в художественной литературе // *Onomastica*. — 1986. — Т. 31.

8. *Карпенко О. Ю.* Про літературну ономастику та її функціональне навантаження // Записки з ономастики. — Одеса: Астропринт, 2000. — Вип. 4.

9. *Карпенко Ю. О.* Власні назви в художній літературі // Наукові записки. — Серія: Філологічні науки (мовознавство). — Кіровоград, 2001. — Вип. 37.

10. *Карпенко Ю. О., Мельник М. Р.* Літературна ономастика Ліни Костенко: Монографія. — Одеса: Астропринт, 2004.

11. *Маланюк Є.* Поезії. — Львів: Фенікс, 1992.

12. *Немировская Т. В.* Некоторые проблемы литературной ономастики // Актуальные вопросы русской ономастики. — К., 1988. — С. 112 — 122.

13. *Суперанская А. В.* Общая теория имени собственного. — М.: Наука, 1973.

14. *Kosyl Cz.* Forma i funkcja nazw własnych. — Lublin, 1983.

О. Ф. Немировська

ХРОНОНИМИ ЯК ПОКАЗНИК ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ

**(на матеріалі роману І. С. Нечуя-Левицького
“Гетьман Іван Виговський”)**

Власні назви (ВН) є надзвичайно важливою складовою лексичної системи мови, оскільки головна їхня функція полягає у відображенні історії та культури народу, національних традицій, особливостей побуту, національного менталітету і національно-мовної картини світу, “в них акумулюється й зберігається століттями історико-культурна інформація” [8:181]. Найбільш повно й

вичерпно зазначена функція реалізується в контексті художнього твору: “саме зв’язок з культурою народу, перетворює власні назви на виразні засоби художньої літератури. На відміну від реальних ситуацій, де національно-культурні риси, розкидані на великій території, по крихтах можна прослідкувати у кожному соціумі, художня література все це концентрує, збільшує і зближує” [7:127].

Серед різноманітних розрядів і класів ВН особливе місце посідають хрононіми як провідні темпоральні маркери художнього контексту; без них неможливою є побудова сюжетного руху, образної системи, усіх рівнів художності. Хрононіми є унікальним носієм історичної інформації, акумулятором пам’яті народу про важливі віхи на історичному шляху і, разом з іншими розрядами й класами ВН, є одним із засобів індивідуалізації етносу [9:112].

Дослідження ролі і функціонування ВН у художньому творі є сьогодні предметом уваги багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених (Л. О. Белей, С. І. Зінін, М. І. Зубов, Г. І. Іванова, В. М. Калінкін, Ю. О. Карпенко, Л. І. Колоколова, Ч. Косил, Т. І. Крупеньова, Е. Б. Магазанник, В. М. Михайлов, Є. С. Отін, С. В. Перкас, О. І. Порпуліт, М. Скварчинська, А. В. Соколова, Т. М. Сулова, Р. У. Таїч, О. І. Фоякова та ін.). Більшість дослідників, аналізуючи онімний простір художнього твору (ХТ), основну увагу зосереджують на антропонімах і топонімах. Хрононімія ж знаходиться взагалі на периферії досліджень, як щось побіжне й не варте серйозної уваги, у кращому випадку про неї лише згадують. Якщо виходити з антропоцентричності будь-якого ХТ, то такий спосіб дослідження має свої переваги. Проте художній світ утворюють три виміри реальної дійсності — *час, місце, людина*. Перші два є визначальними, оскільки митець, будуючи текст, керується, перш за все, *місцем* і *часом* дії, і антропонімікон лише вбирає у себе нашарування цих провідних ракурсів, що визначають усі рівні художності. Просторово-часові уявлення письменника визначають своєрідність структури його твору, вони є основою композиції [2:97].

Пропонована стаття є продовженням циклу публікацій, що мають на меті висвітлення функціонально-стилістичної ролі ВН як засобу створення художнього хронотопу в жанрі історичної прози, і є спробою детального розгляду хрононімів. На думку К. В. Першиної, “хрононімія — це багатошаровий онімний пласт, що зу-

мовлюється різною “протяжністю” тих відрізків часу, які зазнали іменування, їхньою повторюваністю та унікальністю” [4:49].

Отже, **темою** нашої статті є ВН як темпоральний засіб відтворення історичної епохи, **предметом** — хрононімія як показник часу в жанрі історичної прози. **Мета** розвідки — продемонструвати функціонально-стилістичну роль хрононімів як засобу хронологізації подій минулого. **Матеріалом** дослідження послужив історичний роман І. С. Нечуя-Левицького “Гетьман Іван Виговський”, що є взірцем жанру історичної прози в аспекті опису й оцінки історичних подій, пов’язаних з історією України 17 століття — часів Переяславської ради і подальших історичних подій.

Хрононімія в жанрі історичної прози підпорядкована законам реалістичного письма і служить правдивому відображенню історичних подій. Отже, на першому місці в аналізованому романі знаходяться хрононіми, що є точними часовими орієнтирами. Так, у першому реченні твору автор уживає точну дату Переяславської ради що, сполучаючись — з іншими, в т. ч. і онімними засобами письма, створює чітку й докладну перспекцію подальшої оповіді: “*В Переяславі, після ради 8 генваря 1654 року, гетьман Богдан Хмельницький з козацьким військом прийняв присягу на підданство московському цареві Олексієві Михайловичу перед московськими посланцями*” [3:169].

Точні часові орієнтири зустрічаються у контексті твору 19 разів; завдяки їм можна відтворити чітку хронологізацію подій, що відбувались в Україні після Переяславської ради, і прослідкувати долю багатьох персонажів на тлі історичної епохи. Наведемо цей перелік у супроводі найближчого лексичного оточення: “*Московське військо 1654 року вступило в Білу Русь*” [3:245]; “*Але московські комісари (...) самі постановили мир з Польщею в сентябрі 1656 року*” [3:247]; “*З початку 1657 року Україна постановила умову з Швецією та Трансільванією розділити Польщу між собою*” [3:255]; “*27 юля 1657 року помер гетьман Богдан*” [3:279]; “*Ще 1637 року, тоді, як під приводом Павлюка реєстрові козаки підняли повстання проти Польщі, Лютай служив в війську за осавула*” [3:311]; “*Незабаром після того, 16 сентября 1658 року, гетьман скликав козацьку раду в Гадячі*” [3:368]; “*В квітні 1659 року польські сеймові посланці зїхались до Варшави на сейм (...) сейм був повинен роздивитись і розібрати*

пункти Гадяцької угоди, постановленої Казимиром Беньовським та Євлашевським з гетьманом Виговським та козаками ще **1658 року в місяці сентябрі**” [3:368]; “... король прощає усі козацькі давні провини, приймає Україну в підданство і затверджує Гадяцьку угоду, постановлену Беньовським з козаками **16 сентября 1658 року**” [3:376]; “Вже аж зимою, після **Різдва 1660 року**, в Переяславі зібралась нова козацька рада, на котрій затвердили Юрія на гетьманстві і постановили знов вернути Україну в підданство цареві Олексієві” [3:420]; “... в **кінці 1660 року** Юрій дозволив сестрі повінчатись з Тетерею” [3:421]; “Померла Олеся Виговська в **маї 1664 року**” [3:426].

Отже, точна часова локалізація утворює у контексті темпоральне функціонально-семантичне поле (ФСП) конкретного датування [1:152], що закономірно вписується у мовну тканину історичного роману і є одним із засобів розгортання сюжетного руху. У зазначеному ФСП, на перший погляд, осторонь знаходиться лише один хрононім — **ще 1637 року**, який утворює ретроспективний мікроконтекст, в якому йдеться про героїчне життя *Демка Лютая* [3:311]. Проте, згаданий хрононім, сполучаючись з **ВН Павлюк, Лютай, Польща**, створює виразну експресію, накреслюючи майбутню контрастну опозицію між героїчним минулим і сьогоденням старого *Лютая*, з одного боку, і прагненнями *Виговського*, чия політика спрямована на поєднання з Польщею, з іншого.

Виразну стилістичну експресію у контексті оповіді про події на Варшавському сеймі утворює ще один хрононім у різних варіаціях, що тричі уживається у 8 розділі роману: **16 сентября 1658 року** [3:368; 376]; **1658 року в місяці сентябрі** [3:368]. Йдеться про дату *Гадяцької угоди*, на яку покладав величезні сподівання *Іван Виговський*, і згідно з якою Україна мала приєднатися до Польщі як Велике князівство Руське, повністю самостійне й автономне у своїх територіальних справах, з власним козацьким військом і незалежним правлінням і освітою, вільною торгівлею [3:373-374]. У контексті 8 розділу, де точиться запекла суперечка польських шляхтичів та козаків стосовно пунктів *Гадяцької угоди*, хрононім **16 сентября 1658 року** набуває особливого символічного звучання, проспектуючи мрії *Виговського* та прихильної до нього козацької старшини, яким, на жаль, не судилося здійснитися.

В окремих випадках ширшої контекстуальної заданості точне,

конкретне датування опускається з метою уникнення перевантаження читацької уваги зайвими подробностями й повторами, оскільки точна дата є зрозумілою з попереднього контексту: “*В неділю 24 серпня довбиші вдарили на раду*” [3:280]; “*В середу 27 серпня довбиші знов вдарили на раду*” [3:281]; “*Виговському хотілось таки, щоб уся старшина настановила його правдивим гетьманом. Він оповістив знов раду у Корсуні на 25 септября*” [3:282]. Завдяки ширшій контекстуальній заданості, де йдеться про смерть Богдана, законічним є опущення автором чіткого датування за роком (1657). Водночас таке неконкретне у парадигматичному плані датування має чітко задану спрямованість, як прагматичну, так і емоційно-експресивну. Так, хрононім *третє іюня* створює зловісну перспекцію близької смерті Богдана Хмельницького: “*Московські послы (...) прибули до Чигирина аж літом, третього іюня, вже тоді, коли Богдан слабував, коли вже наступав кінець його життя*” [3:255].

Ще більш зловісну експресію створюють наприкінці роману 2 хрононіми — *1 марця* і *9 марця*, в контексті оповіді про трагічну загибель гетьмана Виговського, якого звинувачують у зраді полякам. А хрононім *9 марця*, крім цього, створює виразний контраст між теплим, сонячним днем і душевним станом героя, який через кілька хвилин загине від польських куль: “*Був ранок 9 марця. Сонце пишно зійшло і осяяло усю хатину, підживило мертвоту тиші. Виговському стало невимовно важко на серці. Йому забажалося жити і добуватись слави*” [3:423].

Як відомо, хрононіми у ХТ виконують дві основні функції: 1) часових орієнтирів; 2) найменування подій, історичних фактів [6:188]. У творах на історичну тематику, на нашу думку, основною є перша функція, проте хрононіми як найменування подій при використанні засобу неконкретного датування гармонійно вписуються у мовну тканину роману, створюючи правдиву картину життя і побуту різних верств українського населення середини 17 століття. Перш за все, це геортоніми у ролі темпоральних показників з відповідним лексичним оточенням: на *Великодні святки* [3:194]; *Великдень* [3:244]; *після Великодня* [3:192]; *через тиждень після Великодня* [3:210]; *минув Великдень* [3:210]; *вже й Великдень минув* [3:244]; *масниця* [3:194]; *настал Перша Пречиста* [3:206]; *одного дня після Першої Пречистої* [3:402]; *перед Зеленими свя-*

тками; першого дня *Зелених свят* [3:381]; *Зелені святки* [3:386]; третього дня *Зелених свят* [3:386]; після *Різдва* [3:420]. Наведені ВН сприяють послідовному опису подій, відбивають особливості українського православного календаря, набуваючи водночас у контексті відповідних конотацій, пов'язаних з розвитком сюжету і створюючи різну тональність оповіді. Так, геортоніми *масниця*, *Великодні святки*; *Великдень* уживаються у контексті оповіді про сватання *Виговського* до *Олеси*, набуваючи відповідно конотацій сподівання, радісного очікування щастя. У протилежному ключі уживається геортонім *Зелені свята (святки)*, коли козацькі посланці повертаються до Чигирин після Варшавського сейму і надання *Виговському* княжого титулу. Контекст відбиває зарозумілість нового князя, незадоволення *козацької старшини*, що сподівалася на гучні гуляння та подяку *Виговського*. Негативна тональність, напруження наростає, його частково послаблює словосполучення аж третього дня *Зелених свят*:

“Посланці, полковники, сотники й уся старшина низенько уклонились гетьманові і поздоровили його з *Зеленими святками*. Гетьман подякував тихим голосом і знов ледве поклонився старшині. То вже не були низенькі та облесливі попередніші поклони колишнього генерального писаря *Виговського*, то був гордий поклін гетьмана і великого князя *Русі*.

— Не так тепер гетьман кланяється старшині, як було передніше! — зашепотіли декотрі полковники (...) Щось він занадто гордо підняв голову, як став великим князем з ласки королівської, а не з нашої (...) Не король вибрав *Виговського*, а ми! А коли ми його вибрали, то можемо й скинути з гетьманства. Високо він літає, та низько сяде.

Вже аж третього дня *Зелених свят* гетьманшин брат, сотник *Юрій Стеткевич*, вговорив сестру та гетьмана, щоб вони запросили старшину та посланців на бенкет” [3:384–386].

Наведений мікроконтекст демонструє наростання зловісного напруження, проспектує подальше розгортання сюжету, майбутню поразку *Виговського* у двобої з козацькою верхівкою, і геортонім *Зелені свята* з семантичною заданістю святкового, радісного настрою, лише увиразнює опозицію.

Геортонім *Перша Пречиста* пов'язаний у контексті оповіді про

очікування *Олесею* свого нареченого — *Виговського* з особливостями сільськогосподарського календаря: “*Олеся Стеткевичівна* (...) *ціле літо ждала в гості Виговського. Але вже й літо минуло, а він не приїздив. Вже й жнива минули, настала Перша Пречиста, а його не було*” [3:206]. В іншому контексті *Перша пречиста* пов’язана з очікуванням *Маринки*: “*Одного дня після Першої Пречистої Маринка вибігла на гору за садок виглядати свого Зінька*” [3:402].

Один раз у контексті оповіді *Павлиною Рудницькою* старовинного рицарського роману уживається описова апелятивна конструкція — *завтра в нас велике свято* [3:215] — при описі візиту лицаря *Германа* до старої індійської ворожки *Сандали*, що теж, на нашу думку, є закономірним, адже як персонажі роману, так і читачі не є обізнаними з особливостями індуїстського релігійного календаря, і конкретна ВН-геортонім зосталася б незрозумілою і лише перекладачу б текст.

Правдивому відображенню історичних реалій сприяють також датування за загальним часовим періодом [1:159], що здебільшого містять у своєму складі лексему *час* (*часи*) і служать загальним фоном оповіді; зазначена лексема зустрічається у контексті твору в різних варіаціях більше 50 разів: “*час би вже, святий владико, і виступати з процесією*” [3:171]; “*Ой, час в дорогу!*” [3:191]; “... в ті *часи* загального політичного зворушення на Україні, (...) політикою цікавились не тільки козачки, але навіть селяни й молодиці, (...) В той небезпечний *час* усі практичні, аграрні й релігійні інтереси усього суспільства часом залежали од однієї битви козаків з поляками...” [3:178]; “*Стеткевич не йняв віри нікому в ті тривожні й неспокійні часи*” [3:221]; “*Час би нам нагодувати, напоїти гостя, і дати йому спочинок*” [3:225]; “*Було багато роботи через нові усякі порядки, котрі мусили неминуче настати од часу з’єднання України з Москвою*” [3:228]; “... тепер *часи* неспокійні; вороги кругом нас...” [3:229]; “*Тепер на Україні життя крутиться і клекотить, як вода в чорторії*” [3:235]; “*Не їхати ж мені самій в такі небезпечні часи*” [3:241]; “*Тим часом з Чигирина до Києва приїхав Данило Виговський і переказав Іванові Остаповичу, щоб він зараз їхав до Чигирина...*” [3:244]; “*Саме в той час Карл Густав вступив в Польщу*” [3:244]; “*В той час, як Польщу забирала Москва й шведи, Богдан вступив з козацьким військом в Галичину вкупі з московським військом під приво-*

дом Бутурліна” [3:246]; “Тим **часом** на Україні пішла чутка, що цар обіцяв польським панам припинити козаків...” [3:427]; “А **час** йшов. Ляхи намовили кримську орду напасти на Україну, намовляли й цісаря” [3:255]; “Іван Виговський, гетьман на той **час**...” [3:281]; “В той **час** в Богдановому домі проживали Богданів син Юрій (...) та третя Богданова жінка Ганна...” [3:287]; “В ті **часи** магнати не ставили собі великих палаців у Варшаві” [3:378]; “Саме в той **час**, як Юрій та Сірко добували Чигирин, гетьман Виговський скликав козацькі полки на раду під Германівкою” [3:417]. Наведені синтаксеми всі уживаються у сполученні з допоміжним лексичним оточенням, що сприяє створенню обставинної темпоральності. Отже, автор постійно наголошує на історичному часі, пов’язує його з характеристиками, уподобаннями й долею персонажів, зосереджуючи увагу читача на подіях кількасотлітньої давності.

Художній час у романі тісно пов’язаний з усіма рівнями художності — з авторською концепцією, побудовою сюжету, уподобаннями й долею героїв, їхніми характеристиками й настроєм. Так, авторська концепція твору — вболівання за долю України — чітко простежується в мові автора, роздумах *Виговського*, і цьому сприяють різноманітні темпоральні засоби: “Що то станеться **тепер** з Україною?” [3:250]; “Чи не так вже котилось горе по Україні за усі Богданові **часи**...” [3:252]; “**Тепер** я поверну назад колесо історії України...” [3:283]; “*Виговська* спостерегла, що на Україні **починається** велика Руїна...” [3:426].

Отже, розмаїтість форм та семантика хрононімів, що визначають особливості їх функціонування у художньому контексті, демонструють гнучкість, пластичність і значний образно-стилістичний потенціал цього розряду ВН, відображають роль, яку відіграють хрононіми у відтворенні історичної правди, реалістичному змалюванні конкретної епохи.

Таким чином, проведений аналіз функціонування й стилістичної ролі хрононімів у романі І. С. Нечуя-Левицького “Гетьман Іван Виговський” дозволяє зробити висновок про їхню прагматичну спрямованість, що зумовлюється темою, ідеєю, жанром твору. Усі хрононіми уживаються автором відповідно до законів реалістичного письма, виконуючи функції конкретних вказівок та орієнтирів [5:15], відображаючи реальний історичний час, і підпо-

рядковані єдиній меті — відтворенню історичної правди, чіткому визначенню часу дії у творі, розкриттю авторської точки зору на події минулого; завдяки цьому роман є яскравим показником часу та його проблем.

1. Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: Наукова монографія. — Одеса, 1996.

2. Брандес М. П. Стилистический анализ. — М., 1971.

3. Нечуй-Левицький І. С. Кайдашева сім'я. Гетьман Іван Виговський / Упоряд. текстів та передм. І. О. Помазана. — Харків, 2003.

4. Першина К. В. Из наблюдений над русской народной хрононимией // Восточноукраинский лингвистический сборник: Сб. науч. труд. — Вып. 3. — Донецк, 1997.

5. Приходько Л. А. Художній час і художній простір у поезії: Автореф. дис.... канд. філол. наук. — Кіровоград, 1997.

6. Реммер С. А. Употребление хрононимов в тексте литературного произведения // Восточноукраинский лингвистический сборник: Сб. науч. труд. — Вып. 6. — Донецк, 2000.

7. Теория и методика ономастических исследований / Отв. ред. А. В. Непокупный. — М., 1986.

8. Турута И. И. Собственные имена и национально-языковая картина мира // Питання сучасної ономастики. — Дніпропетровськ, 1997.

9. Фаріон І. Д. Національне й універсальне в антропонімії // Іншомовні елементи в ономастиці України: Матеріали наук. семінару 12-13 вересня 2001 р. — К., 2001.

Н. Г. Иванова

ПРЕПОНЕНТ ТЕРМИНА БАТИОНИМ: ЭТИМОЛОГИЯ, СЕМАНТИКА, СТРУКТУРА

Настоящая статья, продолжая серию статей автора, посвященных выявлению специфики образования дериватов с компонентом *-ОНИМ*, предлагает анализ терминов на *-ОНИМ*, содержащих препонент *бати-*.

В Словаре русской ономастической терминологии Н. В. Подольской 1978 года издания термин *батионим* отсутствует [3]; во втором издании этот термин отмечен стрелочкой, направленной вверх (↑), используемой для обозначения терминов, созданных автором [4: 42]. Термин представлен в одной из схем (точнее, в